

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

MUALLİM NÂCİ'NİN SÂNIHÂTÜ'L-'ARAB ADLI ESERİNDEKİ DARBİMESELLERE TEMATİK YAKLAŞIM

Thematic Approach to the Proverbs in Muallim Naci's Work Sânihatü'l-'Arab

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 11.01.2024
Kabul Tarihi/Accepted Date : 15.03.2024
Sayfa/Pages : 59-76
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1458227>

Encümen BAYRAM

(Dr. Öğr. Üyesi), Akdeniz Üniversitesi / Türkiye, e-mail: encumenbayram@akdeniz.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6891-3680>

Atıf/Citation

Bayram, Encümen. "Muallim Nâci'nin Sânihatü'l-'Arab Adlı Eserindeki Darbimesellere Tematik Yaklaşım" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 59-76.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

MUALLİM NÂCİ'NİN SÂNIHÂTÜ'L-'ARAB ADLI ESERİNDEKİ DARBİMESELLERE TEMATİK YAKLAŞIM

Thematic Approach to the Proverbs in Muallim Naci's Work Sânihâtü'l-'Arab

Encümen BAYRAM

Öz: Muallim Nâci, Tanzimat döneminin önemli şair ve yazarlarından birisi olarak bilinir. Nâci, din, lûgat, edebiyat, tarih, belagat ve eğitim ile ilgili eserler kaleme alan velut bir müelliftir. Nâci'nin öne çıkan özelliklerinden biri de dilciliğidir. Nâci'nin dilciliğinin en önemli göstergelerinden birisi düşünceleriyle Türk Dil Kurumunun kurulmasına ilham veren kişiler arasında yer almasıdır. Ayrıca Muallim'in, *Lûgat-ı Nâci* ve *Kamûs-ı Osmânî* gibi eserlerini telif ederek sözlük nitelikli çalışmalarda bulunması, dilciliğine delil teşkil eden bir diğer husustur. Yazarın öne çıkan mezyetlerinden biri de Arap dili ve edebiyatındaki yetkinliğidir. Nitekim Muallim'in eserleri konu, tema ve dil bakımından Arap dili ve edebiyatına dair çok sayıda hususu içerir. Yazarın Arap dilinde yetkinliğini gösteren çalışmalarından birisi de *Sânihâtü'l-'Arab* adlı eseridir. Nâci, burada milletlerin fikir ve tecrübelerinin özü olarak ifade ettiği üç yüze yakın darbimeseli farklı edebî tahkiyelerle ele alır. O, sözü edilen darbimeselleri belirli bir sistematik içerisinde işler. Bu çalışmanın konusunu Muallim Nâci'nin *Sânihâtü'l-'Arab* adlı eserinde ele aldığı darbimeseller oluşturur. Metin analizi yöntemi kullanılarak söz konusu darbimesellerde öne çıkan temalar ele alınmaktadır. Buna göre çalışmada ilim, cehalet, doğruluk, erdem, din ve zulüm gibi temaların öne çıktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili ve belagati, Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, Darbimesel

Abstract: Muallim Nâci is known as one of the most prominent poets of the Tanzimat period. He was a prolific author writing on religion, language, literature and education. One of the outstanding features of Nâci's work is his mastery of language. His linguistic skills were instrumental in inspiring the establishment of the Turkish Language Association. In addition, his works such as "Lûgat-ı Nâci" and "Kamûs-ı Osmânî" in the form of dictionaries serve as evidence of his linguistic contributions. One of the most remarkable aspects of Nâci's linguistic skills is his mastery of Arabic language and literature. Indeed, his works encompass many aspects of Arabic language and literature in terms of subject matter, themes and language. In addition, Nâci's dictionary like works are often inspired by Arabic dictionaries. These aspects not only underscore the value he places on the Arabic language in his literary endeavours but also highlight his profound knowledge of the Arabic language and lexicography. One of the works that demonstrates Nâci's mastery of the Arabic language is his book entitled "Sânihâtü'l-'Arab". In this book, he explores nearly three hundred proverbial expressions that represent the essence of the thoughts and experiences of nations through various literary analyses. He systematically examines these proverbs within a certain framework. Therefore, the focus of the study is on the proverbs discussed in Muallim Nâci's "Sânihâtü'l-'Arab". Using the method of textual analysis, the study delves into the prominent themes evident in these proverbial expressions, including knowledge, ignorance, truthfulness, virtue, religion and oppression.

Key Words: Arabic language and rhetoric, Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, proverb

Extended Abstract

Muallim Nâci is recognised as one of the most important writers, journalists and poets of the Tanzimat period. From an early age, with the support of his family he developed an inquiring mind with piety at its core. For him, any mention of God meant the existence of Allah. Accordingly Muallim Nâci studied Islamic sciences at the Fevziyye school and memorised the Koran. After losing his father at a young age, Muallim Nâci moved with his mother to live with his uncle in Varna, where he spent part of his life. As a result of his education there, Muallim Nâci became proficient in Arabic and Persian, and later improved his French through language

lessons. He read classic works of Eastern literature on his own, such as “Gulistan” and “Divan” by Hafız which fostered his admiration for classical Eastern literature in Varna. In addition, Muallim Nâci learns the aruz metres from Kavalalı Hüseyin Hoca. He also learnt the “Sulus” and “Nesih” styles of calligraphy, eventually earning a certificate in calligraphy and the nickname “Hattat Hoca” (Calligraphy Teacher).

While teaching, Muallim Nâci concentrated on writing and his poems were first published in the Tuna newspaper where he gained recognition. His youthful and determined attitude attracted the attention of Mutasarrıf Kürt Said Pasha (d. 1907). As a result, Paşa hired Nâci as his secretary. Over time, Muallim Nâci travelled with Said Paşa to various cities, eventually settling in Istanbul after Pasha’s appointment as foreign minister. After meeting Ahmet Mithat Efendi, Muallim Nâci took his first professional steps as a writer, editing literary articles for the newspaper “Tercüman-ı Hakikat.” Muallim went on to successfully publish “Mecmua-i Muallim” which attracted attention. He also received awards for his contributions to the Turkish language. His main article entitled “Gazi Ertugrul Bey” in the Mürüvvet newspaper won the appreciation of Sultan Abdulhamid II who appointed him to write Ottoman history. As a result, Muallim Nâci was given rank, decorations and a salary.

Muallim Nâci’s efforts to promote unity, simplicity and originality in the language are evident. His works greatly influenced the establishment of the Turkish Language Association by Atatürk in 1932. In addition, his dictionary-like works such as “Lûgat-ı Nâci” and “Kamûs-ı Osmânî” show his expertise in linguistics. Moreover, Muallim Nâci’s deep knowledge of Arabic language and literature is remarkable; his works cover various aspects of Arabic language and literature. Muallim Nâci’s depictions of religious and historical figures such as the Prophet Muhammad (d. 632), Hz. Ali (d. 661), Fahreddîn er-Râzî (d. 1210), Mütenebbî (d. 965), and pre-Islamic poets.

Muallim Nâci demonstrates his mastery of Arabic in his work “Sânihâtü'l-'Arab”, in which he examines about three hundred proverbs through various literary analyses. The analysis of these proverbs reveals numerous themes such as knowledge, ignorance, truthfulness, virtue, religion and oppression, and shows Muallim Nâci's deep interest and knowledge of Arabic literature. Muallim Nâci’s translation and adaptation of many works from Arabic into Turkish adds further value to his literary contributions. The evaluation of his works is important for the academic community and it is believed that this study will contribute to future research efforts.

Giriş

Muallim Nâci (1849-1893), Tanzimat’ı takip eden yenileşme serencamının en bilinen figürlerinden birisidir. O, divan edebiyatının gücünü ve üreticiliğini yitirdiği bir dönemde roman, tenkit, lûgat, şiir, tiyatro, hatıra, deneme, mektup, belagat, edebiyat tarihi, sözlük, gramer, tarih, kültür, eğitim ve pedagoji gibi alanlarında eserler neşreder ve muallimliğiyle öne çıkar. Nâci, Arap coğrafyasına ait Hz. Muhammed (ö. 632), Hz. Ali (ö. 661), Fahreddîn er-Râzî (ö. 1210), Mütenebbî (ö. 965) ve Cahiliye Dönemi şairleri gibi dinî ve tarihî şahsiyetleri işlerken Batı’daki gelişmelere de kayıtsız kalmaz ve Fransız edebiyatından çeşitli okumalar yapar. Nitekim bu durum yazarın edebî kişiliğinin oluşmasında etkilidir.

Nâci, eserlerinde geçmişe dair tahkiyelere yer verirken üslubunda bir yenileşmeye gider. Onun özellikle şiirlerinde kullandığı dil, sade ve anlaşılırdır. Nâci, her ne kadar önceleri divan şiirinin geleneklerini sürdürse de şiirleri, Servet-i Fünun edebiyatının teşekkülünde önemlidir. Onun bu şiarla kaleme aldığı *Lisan-ı Osmani'nin Edebiyatı* adlı çalışması, dilde sadeleşmenin önemi üzerinde durur.¹ Nâci, aynı zamanda daha realist konulara yönelerek toplumsal sorunları

¹ Muallim Nâci'nin dil ile ilgili düşünceleri için bkz: Celal Tarakçı, “Muallim Naci Efendi'nin Dil Harkındaki Görüşleri”, Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty 1/1 (27 Kasım 2014), 69-71.

ve bireysel buhranları da kaleme almaya çalışır. Bununla yetinmeyen yazar, şiirlerinde serbest müstezat² gibi yeni biçimleri de kullanır.³ Ancak Nâci, tüm bu vasıflara rağmen geleneklere bağlılığını sürdürmesinden dolayı klasik zihniyetin devamı şeklinde kabul görür. Burada belirleyici olan asıl unsur; Nâci'nin, Recaizâde Mahmut Ekrem (ö. 1914) ve Abdülhak Hamit'le (ö. 1937) çağdaş olması ve onların şiirlerinde divan edebiyatına dair temaları sık kullanmaları gösterilebilir. Ayrıca bu kuşakta yer alan yazarlara nazaran Nâci, İstanbul dışında yaşadığı için iyi bir eğitimden yoksundur ve Fransızca'yı geç öğrenmesi de edebî yönünün zayıf olduğuna dair iddiaları diri tutar.⁴ Nâci'nin eserlerinde bu tür bir ikiliğin olmasını dönemin zihinsel algısına bağlamak gerekir. Şöyle ki nazımda Batı tarzında kendini gösteren yeni yazım biçimlerinin yanında klasik biçimler de dikkat çeker. Yani yeni formatla yazmaya çalışan dönemin aydını Batılı, klasik olanı sürdürme eğiliminde olanları da Doğulu şeklinde bir sınıflandırma öne çıkar. Nâci, bu hususta yerini iki yaklaşımın ortasında durarak netleştirmeye çalışır. Ona göre "Edebiyata dair tüm güzel sözler, madût, bütün çirkin sözler ise matrûttur."⁵ Anlaşılan şu ki yazarın güzele dair vurguladığı düşünce duruma, zamana ve yerine göre değişiklik arz eder ve Nâci, bu düşüncesiyle Batı edebiyatının taklit edilerek umuma şamil bir tarzı benimser. Onun bu çerçeve dâhilinde millîlikten dem vurması da din ve gelenek özelindedir. Dolayısıyla Nâci için hem geleneğe sıkı sıkıya bağlı hem de moderniteye kapı aralayan aydın tanımı abartı olmaz. Macit Balık da Muallim Nâci'nin, Tanzimat sonrası Türk edebiyatının yenileşme sürecinde öne çıkan bir isim olduğu üzerinde durarak onun, Batı etkisiyle yeni bir anlayış getiren Abdülhak Hamit Tarhan ve Recaizâde Mahmut Ekrem'e karşı çıktığını vurgular: "Muallim Nâci, bazı polemiklere girerek eski edebiyat anlayışının temsilcisi olarak temayüz eder. Nâci, yeniliği tamamen reddetmez lakin taklitlere düşecek kadar Batı şiiri hayranı da olmaz ve yüzyıllardır birikmiş eski şiir mirasını da reddetmez."⁶

Muallim Nâci'nin, klasik tarza bağlı yeni tarzda başarılı manzumeler yazmayı başardığı daha evvel belirtildi. Nitekim Ahmet Hamdi Tanpınar (ö. 1962), Nâci'nin yeni tarzda yazdığı şiirlerini "Tanzimat'tan beri aranan sadeliğin ta kendisi" olarak nitelendirir.⁷ Ancak Nâci'nin şiirlerinin dil açısından karışık olduğunu da ifade eder. Bununla birlikte Tanpınar, Muallim Nâci'nin iyi bir şair olduğunu ve insanlara söyleyecek sözleri olduğunu vurgular.⁸ Ancak, Nâci'nin yeni tarzda yazdığı "Kuzu", "Kebuter", "Dicle", "Feryad", "Şâm-ı Garîbân", "Nusaybin Civarında Bir Vadi" ve "Avcı" gibi manzumeler hem şekil hem de içerik açısından yeni olarak kabul edilebilir.⁹ Bundan dolayı edebiyat tarihçileri, Nâci'nin yeni tarz şiirlerinin yeniliklere yabancı kalmadığında hemfikirdirler.¹⁰

Çeşitli türlerde eser veren Nâci'nin özellikle şairliğiyle öne çıkması kayda değerdir. Yazarın şiirlerinde farklı konular işlense de ana tema hüznün ve yalnızlıktır. Nâci, eserlerini her ne kadar Doğu-Batı yazın türlerinin ve anlayışının etkisinde yazmış olsa da onun kullandığı Türkçenin sade olduğu gözden kaçmaz. Nâci'nin pek çok kesim tarafından takdir görmesinde üslubunun büyük katkısı vardır. Nitekim onun Türkçeyi aruz veznine yakınlaştırması burada belirleyicidir. Kaldı ki onun halefleri olan Mehmet Âkif (ö. 1936), Yahya Kemal (ö. 1958) ve

² Mehmet Deligönül, "Müstezat", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 20 (01 Ocak 1973), 93.

³ M. A. Yekta Saraç, "Şiir Tenkidine Dair Bir Örnek -Muallim Naci ve Muallim-", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 29 (31 Temmuz 2012), 245-246.

⁴ Hiclâl Demir, "Muallim Naci: Eski Mi, Yeni Mi?", *Türkbilig / Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 11/19 (01 Haziran 2010), 178.

⁵ Sefa Toprak, "Şöyle Böyle Mektupları Işığında Muallim Naci ve Şeyh Vasfî", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (21 Mart 2021), 384.

⁶ Erdal Bozdağ, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 192.

⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 2001), 601.

⁸ Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 601-604.

⁹ Abdullah Uçman, "Muallim Nâci", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (TDV Yayınları, 2020), 30/314.

¹⁰ Selim Somuncu ve diğerleri, *Tanzimat Edebiyatı: Şiir-Roman*, ed. Özcan Bayrak (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), 221.

Tevfik Fikret'in (ö. 1915) aruzdaki başarılarının arkasında Muallim vardır.¹¹ Aynı zamanda Muallim'in *Istılahât-ı Edebiyye*, *Lügât-ı Nâci*, *Mecmua-i Muallim*, *Mekteb-i Edeb* ve *Esâmî* adlı eserlerine bakıldığında onların dil ve üslup bakımından tam olgunlaşmamış Tanzimat ürünlerindeki eksiklikleri tamamladığı¹² görülür.

Nâci'nin muallimliği yazarlığında belirleyicidir. Onun, Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Hukukta verdiği dersler *Mecmua-i Muallim*'in neşredilmesinde belirleyicidir. Nitekim sözü edilen gazetenin ilk sayısından itibaren daha çok dil ve edebiyat konularını ihtiva eden “harf, kelime, lafız, edevat, göre, nice, bile, çünkü, zira, hep, kaşki, hiç, dahi, vav, elif, fesahat” gibi başlıklar yer alır. Ancak bu başlıklarla ilgili açıklamalarla beraber Şeyh Galip (ö. 1799), Fuzûlî (ö. 1556), Nâbî (ö. 1712), Bâkî (ö. 1600), Fehîm-i Kadîm (ö. 1647), İzzet Mollâ (ö. 1829), Nedîm (ö. 1730), Namık Kemâl (ö. 1888), Ziyâ Paşa (ö. 1880), Recaizâde Mahmut Ekrem (ö. 1914), Şinâsî (ö. 1871), Yusuf Kâmil Paşa (ö. 1876) gibi yazarlardan örnekler alınarak okuyucunun konuyu daha iyi anlaması sağlanır.¹³

Nâci, konu ve tema bakımından düşük, şehvetli, basit ve çirkin gibi içeriklere sahip eserlere karşı son derece sert bir tutum sergiler ve bunları edebî güzelliğin dışında tutar. Ona göre, bu sözü edilen tema ve konulardan yoksun eserler, ne kadar üstün bir biçime ve edebî bir yazına sahip olursa olsunlar, güzellikten yoksun oldukları için edebiyat kategorisine dâhil edilemezler. Ancak Nâci, içerik bakımından olumlu olsa da biçimsel olarak kusurlu olan eserlere karşı bu kadar keskin bir tavır sergilemez. Özellikle dinî eserlerde biçimi çok fazla önemsemez, onun özüne odaklanır. Örneğin, *Hilye-i Şerif* sahibi Hakanî'yi, (ö. 1606) eserinin içeriğine duyduğu saygıdan dolayı takdir eder ancak onun şairlik açısından çok yetenekli olmadığını söyler.¹⁴

Nâci'nin yazarlığının oluşmasında inancı önem arz eder. Tanzimat'la beraber yüzünü Batı'ya dönen Osmanlı aydınları içerisinde “Tevhit” temasını ele alan çok az¹⁵ kişiden birisi de Nâci'dir. Yazar, genç yaşından itibaren inşa ettiği dindar hüviyetinden asla taviz vermez ve yaşamının önceliklerine takvayı ekler. Nitekim onun sözü edilen kimliğinin ürünü olan *Tevhid*'inde Allah'ın yaratıcı kudreti üzerinde durulur. Onun dini referans aldığı çok sayıdaki şiirinde ana tema inançtır ve mistisizm ön plandadır. Nitekim Onun, “Bak san'atine ne âlem-ârâ!/Bak kudretine ne hayret-efzâ!” beytinde kâinatın yaratıcısı Allah'ın eserine hayranlık vurgulanır. Onun, Tanrı vurgusu İslamî gelenekten uzakta değildir çünkü her şey Allah'ın varlığına delalettir. Muallim, şiirlerindeki ruh hâli ne olursa olsun ilahî güce güven ve teslimiyet konusunda küçük de olsa bir tereddüt yaşamaz.¹⁶

Muallim Nâci'nin ifade edilen özellikleri elbette ki onun yaşam serencamıyla ilgilidir. Nitekim onun öz geçmişine bakıldığında 1849 yılında İstanbul'da doğduğu görülür. Nâci'nin gerçek adı Ömer'dir. Annesi Fatimet-üz Zehra aslen Varnalıdır ve 1829 yılındaki Türk-Rus savaşının neden olduğu göçün akabinde İstanbul'a gelir. Nâci, evlatlık olarak bir ailenin yanında yetişir ve 1839'da burada esnaf saraç Ali Ağa'nın oğlu Ali Bey'le evlendirilir. Ailenin üç oğlu olur, üçüncüsü Ömer'dir. O, Feyziye Mektebinde İslam ilimleri dersleri alır ve Kur'an-ı Kerim'i hıfzeder. Nâci, çocuk yaşta babasını kaybettikten sonra annesiyle beraber Varna'da yaşayan dayısına taşınır ve ömrünün bir kısmını burada geçirir. Nâci, Varna'da, payitahttan götürdüğü Doğu klasiklerinden *Gülistan*'ı ve *Hafız Divanı*'nı kendi çabalarıyla okur böylece Doğu edebiyatına hayranlığı oluşur. Muallim aynı zamanda burada Kavalalı Hüseyin Hoca'dan aruz

¹¹ Somuncu ve diğerleri, *Tanzimat Edebiyatı: Şiir-Roman*, 221-222.

¹² Somuncu ve diğerleri, *Tanzimat Edebiyatı: Şiir-Roman*, 222.

¹³ Lokman Taşkesenlioğlu, “Muallim Naci'nin Mecmua-ı Muallim'deki Eski Türk Edebiyatı ile İlgili Yazı ve Görüşleri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 7/04 (15 Şubat 2016), 59.

¹⁴ Bozdağ, *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri*, 572.

¹⁵ Mustafa Karabulut-Ahmet Yıldırım, “Muallim Naci'nin Şiirlerinde Dini Algı ve Metafizik Bakış”, *Turkish Academic Studies-TURAS* 2/2 (30 Haziran 2021), 19.

¹⁶ Karabulut-Yıldırım, “Muallim Naci'nin Şiirlerinde Dini Algı ve Metafizik Bakış”, 24.

veznini öğrenir. Nâci, her iki kalıpla da Arapça beyitler yazarak hocasının takdirini kazanır. Arapça ve Farsçası kemale eren Nâci, Varna'da resmî tercümanlık yapan Komyano Efendi'den Fransızca dersleri alarak bu dili de geliştirir. Diğer yandan Müftüzâde Abdülhalim Efendi'den de sülüs ve nesih yazı tiplerini öğrenerek hattatlık icâzeti alır. İyi bir hattat olmasından dolayı "Hattat Hoca" lakabı alan Nâci, bu dönemde Hulûsî mahlasıyla sülüs levhalar ve bir Mushaf-ı Şerif yazar.¹⁷ İlerleyen süreçte Varna'da bir rüştiye açılır böylece Nâci'ye muallim olma imkânı doğar. Bu sırada "Nâci" mahlasını Giritli Aziz Efendi'nin kendisini çok etkileyen *Muhayyelât*'ındaki *Kıssa-i Nâci bi'llah* hikâyesinden alır.¹⁸ Muallim Nâci'nin yazarlığında "Yeni Şair" ve "Muhammedî" mahlaslarını da kullandığı dikkat çeker.¹⁹

Nâci, muallimlik yaptığı dönemde yazmaya da odaklanır ve yazarın bu dönemde kaleme aldığı şiirleri, ilk defa *Tuna* gazetesinde okuyucuyla buluşur. Böylece adı duyulmaya başlar. Nâci'nin başarısı ve yazarlığı Mutasarrıf Kürt Said Paşa'nın (ö. 1907) dikkatini çeker. Nitekim Paşa, Nâci'yi kâtip olarak yanına alır. İlerleyen süreçte Nâci, Said Paşa ile Rumeli'de Tulça, Tırnova, Larissa İstanbul ve Anadolu'da Diyarbakır, Nusaybin, Sivas, Trabzon, Elâzığ ve Halep gibi pek çok kenti dolaşır. Nihayetinde Muallim Nâci, Paşa'nın Hariciye Nazırlığına atanmasıyla İstanbul'a yerleşir. Burada Ahmet Mithat Efendi'yle (ö. 1912) tanışan Nâci, profesyonel anlamda yazarlığa adım atarak *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde edebî yazıları yönetmeye başlar. Muallim Nâci, Ahmet Mithat Efendi'yle kurduğu ilişkiler sayesinde kızı Mediha Hanımla hayatını birleştirir ve bu evliliğinden Fatma Niğâr adlı kızı dünyaya gelir.²⁰

1887'den itibaren Muallim Nâci, *Mecmua-i Muallim*'i tek başına yayımlamaya başlar. 1889'da Stockholm'de toplanan Sekizinci Müsteşrikler Kongresi'nde, Türkçeye yaptığı hizmetlerden dolayı Muallim Nâci'ye altın madalya verilir. 1890'da kısa bir süre *Mürüvvet* gazetesinde başmakale yazan Nâci, 1891'de "Gazi Ertuğrul Bey" başlıklı manzumesini II. Abdülhamid'e sunar. Padişah, Nâci'yi bu alakadan dolayı Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirir ve onun emriyle 6 Nisan 1891'de Nâci'ye rütbe, nişan ve maaş bağlanır. Bu görev üzerine Nâci, zamanının büyük bir kısmını Osmanlı tarihini araştırmaya ayırır. Yazar, Eylül 1892'de Şeyh Vasfi (ö. 1910) ve Ali Rızâ Bey (ö. 1930) ile Söğüt, Bilecik, Eskişehir, Yenişehir, Bursa ve İzmit'e bir araştırma gezisi yapar. Muallim Nâci, dönüş yolunda geçirdiği kalp krizi sonucu 12 Nisan 1893 tarihinde Fatih'teki evinde vefat eder ve naaşı, II. Mahmut Türbesi'nin hazinesine defnedilir.

Muallim Nâci'nin yaşamı ve edebî şahsiyeti üzerine yapılmış geniş bir bibliyografya²¹ her ne kadar dikkat çekse de onun Arap edebiyatına vukûfiyeti ve bu alandaki eserleri üzerine yapılmış teferruatlı bir çalışma yoktur. Öte yandan onun din, edebiyat, tarih, belagat ve eğitim alanlarında eserler veren bir âlim olması, onu çeşitli akademik araştırmaların konusu yapsa da ortaya çıkan eserler bu çalışmanın özgün hüviyetine bir hanel getirmez. Nitekim burada Nâci'nin Arap diline dair farklı bir yönünün işlenmesinin sonraki çalışmalara vesile olması beklenmektedir.

¹⁷ İzzet Kaçar, *Bütün Yönleriyle Muallim Nâci*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), 11.

¹⁸ İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 380.

¹⁹ Süheyla Yüksel, "Muallim Nâci'nin Bilinmeyen İki Müsteşarı: 'Muhammedî' ve 'Yeni Şair'", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 45/1 (29 Haziran 2021), 292.

²⁰ Şeyda Öztürk, "Muallim Nâci'nin Dünyasında Tasavvuf", *Sufiyye* (10 Haziran 2021), 207.

²¹ Bkz. Şeyda Öztürk, "Muallim Nâci'nin Dünyasında Tasavvuf", *Sufiyye* (10 Haziran 2021), 205; Abdullah Uçman, *Muallim Nâci* (İstanbul: Toker Yayınları, 1998); Nuriye Çeleğen, *Muallim Nâci hayatı-eserleri-edebî kişiliği ve Sânihatü'l-'Arab*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.); Erdal, Bozdağ, *Muallim Nâci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.); Mehmed Sabahaddin Salâhî, *Muallim Nâci* (İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1310/1894); İsmâil Hakkı Eldem, *Osmanlı meşâhîr-i üdebası Muallim Nâci Efendi: Birinci Defter* (İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1311/1893); Suûdü'l-Mevlevî, "Muallim Nâci", *Mahfil* (1340/1922), 186-187; Osman Fahri, "Tarih-nüvîs-i Selâtin-i Al-i Osman şair-i şehir merhum Muallim Nâci Efendi", *Maârif* 4/93 (22 Nisan 1309/1893), 226-232; Hüseyin Avni, *Muallim Nâci* (İstanbul: Alem Matbaası, 1311/1894); İzzet Kaçar, *Bütün Yönleriyle Muallim Nâci* (1849-1893) (Ankara: Gece Kitaplığı, 2019).

1. Muallim Nâci ve Arap Dili

Muallim Nâci, döneminin iyi bir şairi ve yazarı olmasının yanı sıra iyi bir dilcisidir. Yazarın dile dair görüş ve fikirleri eserleri arasında dağınık bir hâldedir ve onun yazıları daha çok kültür ve dil mevzuları üzerinedir. Nâci'nin dilde birlik, sadelik ve orijinallik oluşturulmasına dair çalışmalarının başında “Cemiyet-i Edebiye” gelir. Nâci, bu oluşumla dilde yapılacak sadeleştirmelerin bir kurumun önderliğiyle yapılması gerektiğine inanır. Yazar, bu fikriyle 1932 yılında Atatürk'ün talimatıyla Türk Dil Kurumunun kurulmasına ilham verir.²² Muallim'in dilciliğinde yaptığı sözlük çalışmaları da önem taşır. Nâci, ilk önceleri *Lûgat-ı Nâci* ismiyle ilk sözlüğünü daha sonra da *Kamûs-ı Osmânî* adıyla daha kapsamlı bir sözlük yazmaya çalışır ancak bu eseri ömrü yetmediği için bitiremez ve daha sonra yazarın arkadaşları tarafından eserin eksikleri tamamlanır. Nitekim sözü edilen çalışmada, Nâci'nin de eserin girişinde değindiği gibi Arap dilci Firûzâbâdî'nin (ö. 1415) *Kamûsü'l-Muhît* isimli sözlüğü örnek alınır. Arap dili açısından son derece kıymetli olan *Kamûsü'l-Muhît*, Cevherî'nin (ö. 1009) *es-Sihâh*'ı örnek alınarak hazırlanır ve onda yer alan kırk bin kelimeye yirmi bin kelime daha eklenerek altmış bin kelimelik bir sözlük oluşturulur.²³ Muallim'in eserini yazarken Arap sözlükçülüğüne dair derin bilgisinin burada kendini gösterdiği dikkat çeker.

Çocuk yaşta iyi bir Arapça eğitimin akabinde Muallim Nâci, Arap edebiyatına ilgi duymaya başlar. Nâci'nin Arap edebiyatına yönelmesinde en belirleyici faktör onun İslamî kimliğinin olduğu söylenebilir. Öyle ki Nâci'nin tasavvufî şahsiyeti üzerinde duran Şeyda Öztürk, onun millî ve dinî unsurların teşekkül ettiği bir hafıza olduğunu vurgulayarak onun, bu hasletini de inancına dayandırır.²⁴ Diğer yandan incelemeye tabi tutulan bu eserden de vâkıf olunacağı üzere Muallim, Arapçanın en ince unsuru şeklinde kabul gören darbimesellere dair kaynak yazacak kadar da ileridedir. Ayrıca Nâci'nin, Arap edebiyatının ilerlemesinde katkısı olan ilk dönem şairlerine dair bilgi birikimi de kayda değerdir: Nitekim Nâci, *Nevâdirü'l-ekâbir* adlı eserinde Cahiliye Dönemi şairlerinden A'sâ, (ö. 629), İmruü'l-Kays (ö. 540), Nâbîga ez-Zübeynî (ö. 604) ve Züheyr b. Ebi Sülmâ (ö. 609) gibi şairlere yer verir. O, A'sâ'nın şairliğini diğer şairlere tercih ederek “Asrımızda dahi bazı meşâhîr-i şuarâ bu babda isr-i A'sâ'ya iktifa etmektedirler.” şeklindeki sözlerine yer verir.²⁵

Nâci aynı zamanda *Medrese Hâturaları* isimli eserinde takvası, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer'den aldığı derslerle özellikle fıkıh alanında temayüz eden Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî²⁶ (ö. 713) ile zalimliğiyle öne çıkan Emevî valisi Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî²⁷ (ö. 714) arasında geçen ve Saîd'in ölümüyle sonuçlanan bir tartışmaya yer verir. İkili arasında takva ve İslam büyüklerini konu alan bir diyalog sonrası Haccâc'ın karanlık yüzü ortaya çıkar ve Saîd katledilir.²⁸ Bu anlatı, Nâci'nin Arap Edebiyatı ve şahsiyetleriyle ilgili vukûfiyetini göstermesi açısından önemlidir.

Muallim Nâci'nin ilk önce makale formatında *Tercümân-ı Hakikat*'te *İ'câz-ı Kur'ân* adıyla daha sonra 1884 yılında aynı adla kitap olarak yayımladığı eser, onun din ve dil özelinde kendine biçtiği payeyi gösterir: Nâci, bu eserde Kur'an-ı Kerim'in mucize olması üzerinde durur ve onun sahip olduğu belagat güzelliğini ayetlerle açıklar. Bunu yaparken Nâci, ayeti ayetle izah etme, hadise başvurma gibi kabul gören bir metodu kullanır. Nitekim Muallim, bu eseri yazmadaki gayesini şu şekilde ifade eder: “*İ'câz-ı Kur'ân* makalesini *Tercümân-ı Hakikat*

²² Demir, “Muallim Nâci: Eski Mi, Yeni Mi?”, 184.

²³ Hulusi Kılıç, “el-Kâmûsü'l-Muhît”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/287.

²⁴ Şeyda Öztürk, “Muallim Nâci'nin Dünyasında Tasavvuf”, *Sufiyye* (10 Haziran 2021), 205.

²⁵ İzzet Kaçar, *Muallim Nâci Nesirlerinden Seçme Örnekler (Kelime ve Terkip Açıklamalı)* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2022), 402.

²⁶ Mehmet Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/552.

²⁷ İrfan Aycan, “Haccâc B. Yûsuf es-Sekafî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427.

²⁸ Kaçar, *Muallim Nâci Nesirlerinden Seçme Örnekler (Kelime ve Terkip Açıklamalı)*, 271-274.

gazetesiyle neşretmekten asıl maksadım bî-nihâye mebâhis-i müfideyi hâvi bulunan Arabî kitaplarımızın böyle parça parça olsun lisân-ı Osmâniyeye tercümesi için erbâb-ı iktidârî teşvik idi. Bu teşvikim pek yolundadır sanırım. Milletimizde lisân-ı Arab'a intisâb olanlar az değil. Medreselerimizde bunca fudalâ var. Bunlar ammeyi müstefid edeceğinde şüphe olmayan böyle tercümelemlerle iştigâl etseler ıttılâ-ı havâsa münhasır kalan nice maârif-i İslâmiyeyi meydana koymak gibi büyük bir hizmette bulunmuş olarak daha ziyâde memduhiyet kazanmazlar mı?"²⁹ bu sözlerle Kur'an ve ilimlerine dikkat çekmeye çalışan Nâci, çalışmasının devamında da Arap dili ve kaynakları üzerinde durmaya çalışır.³⁰ Aynı şiarla Muallim Nâci, 1887 yılında *Hülâsâtü'l-İhlâs* adıyla Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210) *Mefâtihü'l-Ğayb* eserinden aldığı İhlâs suresinin tercümesini yayımlar. Nâci, bu çalışmasında meale girmeden söz konusu sureyi serbest bir tercümeyle aktarır, bunu yaparken Nâci, son derece belagatli bir lisan kullanır. Bu eser, Muallim'in Arap dili ve terimlerine aynı zamanda İslami tabirlere ne kadar vâkıf olduğunu göstermesi açısından önem arz eder.

Muallim Nâci'nin Arap diline ve edebiyatına merakını ortaya koyan eserlerinden biri de *Emsâl-i Ali* adlı çalışmadır. O, burada Hz. Ali'ye atfedilen iki yüz yetmiş yedi manzum vecizenin tercümesine yer verir. Onun bu eseri, çalışmada incelemeye tabi tutulan *Sânihatü'l-'Arab*'la benzerlik oluşturur. Zira Nâci, Hz. Ali'ye ait vecizleri harf sırasına göre takdim eder. Eserde ikiye bölünmüş sayfanın sağ tarafında Arapça özdeyiş yer alırken sol tarafında ise Osmanlıca açıklaması bulunur.³¹ İlk basımı otuz dokuz sayfadan oluşan kitap, "elif" ve "ye" arasındaki tüm harflerle başlayan vecizeleri sistematik bir şekilde sunar. Bu kitap da Nâci'nin Arap dili bilgisini ortaya koyması bakımından kıymetlidir.

Nâci'nin Arapçadan kazandırdığı başka bir eser de Rufâilîk tarikatının kurucusu Seyyid Ahmed er-Rifâî'nin (ö. 1182) tarikat ve tasavvuf konularında söylediği veciz sözleri ve hikmetleri kapsayan eserdir. Muallim Nâci, onu Osmanlıcaya *Hikmetü'r-Rifâî* adıyla kitaplaştırır. Nâci, bu çalışmasında er-Rifâî'ye ait sekiz hikmetin tercüme ve şerhlerine yer verir ve eser, bu hâliyle 1884 yılında altmış dört sayfa olarak yayımlanır.³² Seyyid Ahmed er-Rifâî tarafından ağdalı bir Arapçayla yazılan bu eserin Osmanlıcaya aktarılması müterciminin bilgi ve birikimine işaret eder. Nâci, Arap dilinden Osmanlıcaya aktardığı eserlerine bakıldığında inanç, takva ve aynı zamanda dildeki ustalık dikkat çeker. Zira onun hikmetleri açıklarken Arap şairleri içerisinde temayüz eden Mütenebbî'den örnekler getirmesi³³ de önemlidir.

Nâci'nin diğer eserlerine bakıldığında aynı şekilde zengin bir Arap dili ve edebiyatı nüveleri dikkat çeker. Onun *Muamâ-yı İlahî* adlı çalışmasında Kur'an-ı Kerim'deki surelerin bazılarının başında yer alan hurûf-ı mukattaayı ele alması değer taşır. Öyle ki Nâci, yirmi dokuz ayetin başında tek veya guruplar şeklinde yer alan harfleri (Elif, lâm, hâ, mim, yâ, sin, nun, sad ve kaf) olarak değerlendirir. Muallim Nâci, *Esâmî* isimli dört yüz otuz iki sayfadan oluşan hacimli eserinde de çoğu Arap dili ve edebiyatı açısından kıymet arz eden şahısların da yer aldığı sekiz yüz elli kadar İslâmî figüre dair bilgilere yer verir. Bu eser, sahip olduğu söz konusu özellikle bir ansiklopedi olma vasfı taşır. Nâci'nin deneme tarzında kaleme aldığı *Medrese Hatıraları* adlı eserde de tarih, edebiyat, insan ve din gibi konularda derinleşen çok sayıda Osmanlılı Arap'a yer verir.

Muallim Nâci'nin, kısa ömründe çok sayıda eser üretmesi dikkat çeker. Nitekim söz konusu eserler konu, tema ve dil bakımından ele alındığında Arap dili ve edebiyatına dair çok sayıda hususa rastlanır. Hiç şüphe yok ki bu durum onun yazarlığında Arapçanın ve Arap edebiyatının ne denli kıymetli olduğunu gösterir.

²⁹ Muallim Nâci, *İ'câz-ı Kur'ân* (İstanbul: Matbaa-ı Ebû'z-Ziyâ, 1884), 3-4.

³⁰ Nâci, *İ'câz-ı Kur'ân*, 4-8.

³¹ Muallim Nâci, *Emsâl-i Ali Kerremallahu Vecheh* (İstanbul: Matbaa-ı Ebû'z-Ziyâ, 1891), 1.

³² Kaçar, *Muallim Nâci Nesirlerinden Seçme Örnekler (Kelime ve Terkip Açıklamalı)*, 472.

³³ Muallim Nâci, *Hikmetü'r-Rifâî* (İstanbul, 1887), 28.

2. *Sânihâtü'l-'Arab*'da Öne Çıkan Temalar

Bu eser, ilk defa İstanbul'daki Matbaa-i Ebû'z-Ziyâ tarafından 1886 yılında yayımlanır. Akabinde 1887 yılında Mihrân Matbaasınca yeniden basımı gerçekleşir. Son tabı da 2002 yılında Ömer Hakan Özalp'ın tahkiki akabinde Yeni Zamanlar Yayınevi tarafından yapılır. Bu çalışmada incelemeye tabi tutulan nüsha, Mihrân Matbaasına aittir. Nâci, bu eserinde altı bine³⁴ yaklaşan darbimeselin yaklaşık üç yüz adedine yer verir. Derin bir Arap dili bilgisi sahibi olan Nâci, sözü edilen hazineden seçtiği darbimeselleri gelişigüzel sıralamaz, bunları belli bir düzen içinde takdim eder. Nitekim Arap alfabesine tabi olarak tanzim edilen eser, “elif”ten başlar, “kef” harfinde son bulur. Dolayısıyla eser iki harf arasında kalan harf başlıklarından oluşur. Muallim tarafından ilk önce *Saâdet* gazetesinde tefrika edilen eserin ilk cildi bastırılır fakat ikinci cilt bitirilemediğinden tamamlanan bazı bölümleri birinci cilde ilave edilerek neşredilir.

Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*'ın mukaddimesinde “Her kavmin, en hakîmane akvâli, hulâsa-i efkârı ve tecâribi olan durûb-i emsalidir.” yani “her milletin en hikmetli sözleri; fikir ve tecrübelerinin özü olan darbimeselleridir” diyerek burada yer verdiği atasözleri için ayrıca şu ifadeyi kullanır: “İslam milletlerinin eblağ-ı alâsı olan meseller, sözlerin en güzeldir.”³⁵ Nâci girişin devamında darbimeselin tanımını şu şekilde yapar: “Bazı üdeba-ı Arab'ın Zehâbî³⁶ gibi mesel lafzının intisâba denk olan müsûldan değil, örnek manasına gelen misâlden mehuz olduğu reyinde bulunan İmâm Müberred'in³⁷ “kavl-i sâirin ikinci halinin ilk haline benzediği” tarif mücmeline nazaran mesel “ikinci şeyin hâlini birinci şeyin hâline teşbih mütadammin olarak herkes tarafından lede'l-icâb dermiyân olunur kavl-i meşhur” demek olduğuna göre bir sözün mesel olabilmesi ammenin kabulüne tavakkuf ettiğinden kabul genel ise o sözün bir hakikati, bir hikmeti hâvi bulmasından ileri geleceğinden emsâl akvâmın birer cümle-i marifeti olmak üzere telâkki edilmesi lâzım gelir.”³⁸ Bu ifadelerle Nâci, darbimeseller için bir çerçeve çizer. Onun eserinde sayısı belirtilen darbimeseller içerisinden bazılarını seçerek bir tercihte bulunması gelişigüzel değildir. Nâci'nin yazarlığına ışık tutulduğunda sözü edilen tercihin sistematik olduğu görülür ve tematik bir sınıflandırma dikkat çeker. Nitekim çalışmanın bundan sonraki safhasında Nâci'nin eserinde öne çıkardığı temalardan en bariz olanlar belirlenecektir.

2.1. İlim

Muallim Nâci'nin *Sânihâtü'l-'Arab*'ında öne çıkardığı temaların başında ilim gelir. Burada belirleyici olan husus daha evvel de belirtildiği üzere onun şahsiyetidir. Nitekim Muallim, “اذا زل العالم زل بزلته العالم” / Âlim yanıldığında âlem de yanılır.”³⁹ darbimeseline yer vererek bir ilim adamının hata yapması durumunda kendisine tabi olanların da hata yapabileceklerini ifade etmeye çalışır ve âlimin konumunun ne denli önemli olduğunu vurgular. Nâci, başka bir darbimesele yer verirken aynı şekilde ilmin üzerinde durur: “اذا قطعنا علما بدا علم” / Bir ilmi geçtik bir ilim göründü.”⁴⁰ O, bu darbimeseli “Bir dağ geçtik bir dağ daha göründü.” şeklinde aktarır ve bir gaileden kurtulduk diğerine yakalandık şeklinde izah eder. Muallim, ilim derecelerini yüksek dağlara benzetir ve çıktıkça Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği gibi “فوق كل ذي علم عليم” / Her ilim sahibinin üstünde bir âlim vardır.”⁴¹ ayetinde iktibasla da ilmin aşamalarına dikkat çeker.

³⁴ Ömer Hakan Özalp, *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri Sânihâtü'l-'Arab* Muallim Nâci (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınevi, 2002), 7.

³⁵ Özalp, *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri Sânihâtü'l-'Arab* Muallim Nâci, 7.

³⁶ Yazarın eserde adını verdiği şahıs ile ilgili herhangi bir açıklayıcı bilgiye yer verilmemiştir. Ancak söz konusu şahsın Arap edebiyatında dübeyt şeklinde kaleme alınan manzumelerle Arap şairleri içerisinde temayüz eden Bedreddin Yûsuf b. Lu'lu' el-Zehabî'nin (ö. 680/1282) olma olasılığı yüksektir.

³⁷ Arap grameri ve edebiyatı hususlarında derinleşen Basra dil mektebinin önemli müderrislerinden biridir. Bkz. İsmail Durmuş, “Müberred”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/430.

³⁸ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1886), 3.

³⁹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 33.

⁴⁰ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 38.

⁴¹ Yûsuf 12/76.

Nâci'nin ilme vurgu yaptığı başka bir darbimesel de “اعط القوس باريها / Oku onu yontana ver. Yani iminden, sanatından emin kimseye işi verin.” şeklindedir. Yazar burada ilk önce kelimeleri açıklar ve sarf ilmi açısından onları değerlendirir. Akabinde darbimesele tam karşılık gelen “İşi erbabına ver.” nüktesini hatırlatarak “ان الله يأمر أن تؤدوا الأمانات / Allah, emanetleri ehline verin.”⁴² ayetiyle de darbimeselin katılığına delil getirir. Aynı zamanda Nâci, bu darbimeselin tasvir ve tefsir hikmeti üzerinde durarak onun Arap darbimesellerinin en seçkinlerinden biri olduğunu belirtir.⁴³ Ayrıca yazar, okuruna seslenerek “Yapacağın yayı sanatında mahir bir yayıcıya ver de yaptır.” diyerek bir kimsenin bilgi ve kudretinin yetmeyeceği bir işe girerek boşa zaman tüketmemesi gerektiğinde bu darbimeselin kullanıldığı üzerinde durur. O, işi uzmanına bırakın derken Araplarca çok iyi bilinen;

يا باري القوس بر يا لست تحسنها
لا تفسدنها واعط القوس باريها

Ey yayı iyi yapamayan yayıcı!
Yayı bozacağına ehline ver yayı

şiirin sözü edilen darbimeselden iktibas edildiğini belirtir.⁴⁴

Muallim Nâci, âlim ve kâmil bir kimsenin bazen yanılması ve hataya düşmesi durumunda kullanılan Arapça darbimesele: “ان الجواد قد يعثر / Soylu at sürçebilir”⁴⁵ yer verir. Şeyh Gâlib'in de “Bir sürçen, atın başı kesilmez.” yani atın ayağının sürçmesinden dolayı başının kesilmeyeceği şeklinde ifade ettiği beytinden alıntı yapar. Nitekim Nâci, darbimeseli açıklarken “لكل عالم هفوة ولكل صارم نبوة / Her âlimin bir hatası ve her güçlünün bir kılıcı vardır.” terkiibine de yer verir. Nâci burada birden fazla veciz söze alan açarak âlimin hata yapsa da konunun ne denli önemli olduğu üzerinde durmaya çalışır.

Nâci'nin, ilim ve âlimi öne çıkardığı başka bir darbimeseli şu şekildeki bir tahkiye ile sunduğu görülür: Müritlerden biri azizandan birisine “aziz insan ne ile selamete erer” diye sorunca sualin muhatabı sükûtle cevap vermez. Mürit saf bir karaktere sahip olduğundan sorusuna cevap verilmemesini azizin kendisine gücendiğine hamlederek üzüldü. Sürekli kafasında bu duruma neden olan sebebi sorgularken bir neticeye varamayacağını anlar ve derdini ihvandandan birine açar. O zat da Hazret-i azizin ona lisan-ı hâl ile cevap verdiğini söyler ve durumu müride “İnsan sükût ile selamete varır.” diyerek merakının ortadan kalkmasına vesile olur. Nâci'nin bu anlatı ile “ربما السكوت جوابا / Bazen sükût cevaptır.” darbimeseline yer verir ve “ترك الجواب جوابا / Cevabın terki cevaptır.” şeklinde açıklamasını yapar. Daha sonra Nâci, yerine göre konuşamayan kimselere sükût ile cevap verilmesini tavsiye eder ve Arapça şu vecizeye yer verir: “من أجاب السفية سفه ومن سكت عن جوابه نبه / Akılsız cevap veren salak, vermeyen ise basiret sahibidir.” diyerek ilmi vurgular. Kişinin kendini bilmesinin bilgiyle olabileceği üzerinde duran Nâci, Hz. Ali'nin “إذا تم العقل نقص الكلام / Akıl kâmil olunca kelâm azalır.” vecizesi ile Amr b. 'Âs'ın “الكمة كالدواء قليله ينفع كثيره يضر / Söz devaya benzer gerektiği kadar kullanılması yarar, fazla kullanılması zarar verir.” sözleriyle yerine göre konuşmanın akıl ve bilgi ile olabileceğine işaret eder.⁴⁶ Muallim Nâci burada yerine göre konuşulmasını ilme dayandırır. Âlimin hasletleri arasında onun yerine göre konuştuğu üzerinde durur.

Nâci, ilme atıfta bulunurken adeta kendi ilmine de arzusu dışında dikkat çeker. O, kıyafeti düzgün fakat letafet ve ilmi eksik kimseler için daha çok kullanılan; “قائمة تنمي وعقل بحري / Boyu uzuyor akılı da kısalıyor” darbimeseline yer verirken Arap diline dair bilgisi dikkat çeker.⁴⁷ Yazar, darbimeseli nahiv ve sarf bilgisi dâhilinde ilk önce tahlil eder sonra manasını aktarır. Bu

⁴² Nisâ 4/58.

⁴³ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 86.

⁴⁴ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 86.

⁴⁵ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 179.

⁴⁶ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 339.

⁴⁷ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 326.

darbimesel, konumu yükseldikçe kudreti azalan yani yaptıkları önemli işler karşısında yeteri kadar güç ortaya koyamayan idareciler için kullanılır. Nâci, aynı zamanda söz konusu darbimeseli açıklarken Fars ve Türk edebiyatlarındaki karşılıkları üzerinde de durur nitekim onun bu bilgi hasleti de ilmüne işaret eder.⁴⁸ Muallim Nâci, eserinin daha pek çok yerinde ilim üzerinde durarak⁴⁹ bu tema dâhilinde anlam bulan darbimesellere dikkat çekmeye çalışır.

2.2. Cehalet

Muallim Nâci'nin, *Sânihâtü'l-'Arab*'da üzerinde çokça durduğu temalardan birisi de cehalettir. O, aşırı cahil kimseler için kullanılan “أجهل من فراشة / Kelebekten daha cahil” darbimeseline yer verir.⁵⁰ Yazar, kelebeğin ışığa olan aşkıdan onun parlaklığına kanarak etrafında döndüğüne gittikçe aleve sokulduğuna böylece yanarak sonunu hazırladığına dikkat çeker. Nâci, aynı zamanda bu darbimesele benzer bir anlama sahip Fars edebiyatında;

Ey Bülbül! kelebekten öğren aşkı;
Çıkmadı sesi yandığı hâlde canı.

beytine yer veren Nâci, bazılarının bülbül âşik kimliğinden dolayı kelebekten daha üstün göstermelerine karşı çıkararak aşkın mecazi olması durumunda cahilliğe karşılık geldiğini savunur. Ona göre cehalet ile çılgınlık asla aşktan irak değildir. Nitekim Arapların kelebeğe cahil demesiyle Farslıların bülbüle şeyda demesi arasında fark yoktur.⁵¹ Nâci'nin metaforik bir anlatımla aktardığı bülbül ile kelebeğin durumu elbette ki farklılık arz eder. Aşk söz konusu olunca zikredilen bülbül, aşktan divane olmayı da karşılar dolayısıyla âşığın, aşkıdan dolayı cahil olması düşünülemez ancak cahilce davranışlar sergileyebileceği ihtimali akla gelebilir.

Muallim Nâci, cahilce davranışlar sergileyen kimseler için söylenen “باع كرما واشترى / Üzümlü sattı, onu sıkacak yer aldı”⁵² darbimeseline yer verir. Bu darbimesel, nerede ve nasıl davranacağını, bir işe koyulurken sonucunun ne olacağını kestiremeyenler için kullanılır. Nâci, sözü edilen darbimeseli vurgularken aynı zamanda bu darbimeselde geçen “kerm” kelimesiyle ilgili olan hadisi şerife de yer verir: “Üzüme kerm demeyiniz”⁵³ Nitekim bu hadiste, üzüm için “kerm” kelimesinin kullanılmasının yasaklandığı belirtilir. Bunun nedeni “Kerîm” ifadesinin Allah'ın isimlerinden biri olması ve O'nun isimlerinin canlılara isim olarak verilmesinin caiz olmamasıdır. Nâci'nin üzerinde durduğu benzer ayırmadan dolayı ayrıca Müslümanlar hakkında da bu kelimenin kullanılmasının iyi olmayacağını belirtmesi önemlidir. Yazar, bu darbimeseli açıklarken İbn el-Fâriz'ın (ö. 1234) meşhur *Hamrîyât*'ından şu beyte yer ayırır:

شربنا على ذكر الحبيب مدامة
سكرنا بها من قبل أن يخلق الكرم⁵⁴

Cananın akla düşmesiyle bir şarap içtik
Üzüm yaratılmadan önce onunla sarhoş olduk.

Muallim Nâci'nin önemli bir kelâm ve tasavvuf âlimi olan İbn el-Fâriz'den bu beyti almasının nedeni hadise açıklık getirmek istemesindedir. O, aynı gaye ile Fars şiirinden de örnekler sunar.⁵⁵ Hülâsa yazarın, burada sözü edilen darbimesel üzerinden cehaleti farklı kaynaklarla vurgulaması önem arz eder.

⁴⁸ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 328.

⁴⁹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 205-307-311-333-338.

⁵⁰ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 21.

⁵¹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 21.

⁵² Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 209.

⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühêyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001). “Edeb”, (Hadis No. 5494).

⁵⁴ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 210.

⁵⁵ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 210.

Nâci'nin cehaletten doğan gafleti işaret ettiği diğer bir darbimesel de şu şekilde anlatılır: Âd kavmi kendilerine irşat için gönderilen Hazreti Hûd'u yalanlayarak Allah'ın gazabına uğrar ve bundan dolayı üç sene boyunca yağmur yağmaz ve susuzluk yüzünden kıtlık başlar. Rivayete göre bu belanın defî için çare arayan kavmin ileri gelenleri Allah'tan yağmur dilemek üzere Kayl b. Unuk Lukaym b. Hezâl ve Lokman b. Âd'ın başkanlıklarında içlerinden bir gurubu öteden beri dilek ve ümitlerin kiblesi olan Mekke-i Mükerreme'ye gönderirler. O vakitte Mekke sakinleri Amâlîka kavminden olmakla, yağmur duasıyla görevli gurubun reisleri Amâlîka'nın efendisi Muâviye b. Bekr'in evine inerler ve Muâviye de onları büyük bir izzetüikramla kabul eder. Misafirlerin gönüllerini hakkıyla hoşnut etmek için Muâviye'nin sahip olduğu iki çalgıcı kız da şarap ikram etmeye başlar. İçkiyi yudumlamaya koyulan misafirleri bir kat daha eğlendirmek için çalıp söylerler. Ondan sonra zevkin arkası kesilmez; cariyeler çaldıkça misafirler içerler, misafirler içtikçe cariyeler çalarlar. Böylece gurubun reisleri çalgı ve şarabın etkisiyle yağmur duasını unuturlar. Öte yandan açlıktan ve susuzluktan kırılan halk kaygıya düşmeye başlar ve bunun üzerine Mekke'ye bir adamı haber getirmesi için yollarlar. Oraya varan adam Muâviye'nin evine girdiğinde neşeli, ezgili bir meclisle karşılaşır. Bir ara nasılsa çalgı, türkü kesilince biçare elçi kavminin gittikçe artmakta olan sıkıntılarını arz etmek ister ve lafî Kayl b. Unuk'a anlatmaya çalışır ancak tam da aktaramaz. Bunun üzerine Kayl b. Unuk da anladığı kadarıyla "hatırımıdasınız" türünden bir cevapla onu başından savurur ve eğlenceye devam eder. Böylesi bir durumda netice alamayacağını anlayan elçi kavmine dönmeye karar verir ve yola koyulur. Kavmine vardığında toplanan ahalinin baş reis Kayl b. Unuk'un ne yaptığını sormaları üzerine elçi: "تركته تغنيه الجرادتان / Kendisini iki çalgıcı kız tarafından ezgiyle eğlendirirken bıraktım" gibi herkesi şaşkınlığa sürükleyen bir cevap verir.⁵⁶ Bu ifade, sözü edilen kıssadan dolayı Arap edebiyatında cehaletin yol açtığı gafleti anlatmak üzere bir darbimesele dönüşür. Zira Nâci, anlatımın devamında Kayl b. Unuk'un cehaletine ve sonrasında kavmine karşı düştüğü gaflete dikkat çeker.

Muallim'in, cehaleti öne çıkardığı daha pek çok anlatım⁵⁷ söz konusudur. Onun sözü edilen temayı öne çıkarırken tercih ettiği darbimesellerin belirgin özelliklerinden biri de fasih Arapça ile söylenmiş olmalarıdır. Bu durum da yazarın dile olan hassasiyetini göstermesi bakımından önem arz eder.

2.3. Doğruluk

Nâci'nin hayata bakış açısından eserlerinin çoğunda gerek konu gerekse de tema olarak yer verdiği hasletlerin başında doğruluk gelir. O, *Sânihâtü'l-'Arab*'da da bu tema üzerinde durur. Nitekim Nâci'nin eserine bakıldığında onun doğruluğu ilk önce bir Arap anlatısıyla aktardığı görülür: Hâris b. Âmr adlı bir Arap bir gün dalaverciliği ve yiğitliğiyle öne çıkan Sahr b. Neşhel'e "Sana büyük bir ganimeti gösterirsem bana beşte birini verir misin?" der ve Sahr da bunu kabul eder. İlerleyen süreçte Âmr'ın gösterdiği Yemenli bir kabileye Sahr baskında bulunur ve yüklü miktardaki bir malı gasp eder. Olaydan haberdar olan Hâris b. Âmr, Sahr'a giderek daha önce sözleştikleri anlaşmayı hatırlatır ve kendisine "انجز حر ما وعد / Hür kişi vaat ettiğini yerine getirir." sözünü söyler aslı "الكريم إذا وعد وفى / Kerem sahibi sözünde durur." olan ve Arap edebiyatına bu şekilde yerleşen darbimeseli Nâci'nin bu tahkiyede kullandığı görülür.⁵⁸ Nitekim Arap edebiyatında söz konusu darbimesel, kişiyi verdiği vaade teşvik veya sözünü yerine getiren kişiyi takdir etmek için kullanılır.

Muallim Nâci, zikredilen tahkiyeye benzer başka bir Arap anlatısıyla doğruluğa temas eder. Yazarın bu anlatımı, olay ve şahıslar bağlamında değerlendirildiğinde onun ilk dönem Arap edebiyatı konusundaki bilgisi de fark edilir. Nitekim Nâci, kurguyu sözünün eri Medineli bir Yahudi olan Semev'el üzerinden aktarır: Ünlü Arap şair İmruü'l-Kays'ın aynı zamanda Kinde kırallı olan babası öldürülür. Bunun üzerine Kays, oç alma yemini eder ve Herakl'den

⁵⁶ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 233-235.

⁵⁷ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 327-384-440.

⁵⁸ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 140.

yardım talep etmek için yanına çok sayıda alet edevatı alarak Diyar-ı Rum'a (Anadolu) doğru yola çıkar. O, güzergâhı üzerinde Teymâ denilen yerde Semev'el'e ait kaleye vardığında yanında getirdiği yüz kadar kılıcı ve savaş malzemesini emanet bırakır. Semev'el'e bırakılan bu emanetlerden haber alan Hâris b. Zâlim bunları almak için kaleye saldırır. Ancak Semev'el verdiği sözden dolayı savaşı ve Hâris b. Zâlim'in gücü karşısında kaleye çekilir. Ancak dışarda kalan Semev'el'in oğlunu Hâris b. Zâlim ele geçirir ve savaş malzemelerine karşılık oğlunun hayatını bağışlayacağını taahhüt eder. Ancak Semev'el, bu teklifi verdiği sözden dönmek namına kabul etmez ve Hâris b. Zâlim'e isterse oğlunun canını alabileceğini bildirir. Uzun bir beklemeden sonra Semev'el'in sözünden dönmeyeceğini anlayan Hâris b. Zâlim Semev'el'in oğlunu öldürür. Öte yandan yardım için yola revan olan İmruü'l-Kays, yardım görmez ve zehirlenmek şeklindeki bir ihanete uğrayarak hayatını kaybeder. Tüm olanlara rağmen Semev'el, yaşadığı sürece şaire ait emanetlerin hiçbirini elletmez. Nitekim bu hadise, ahlâkın ve doğruluğun yüceliğine vurgu yapar. Doğruluk ve vefadan söz edildiğinde bu vakıa edebiyatçıların ve halkın hatırına gelir ve sözünde durup emanete riayet eden kimselerin hasletlerini takdir etmek için “أوفى من السموع / Semev'el'den daha vefakâr; Sözüne sadık/emanete riyakâr” vecizi kullanılır.⁵⁹

Nâci, hakikati gizleyerek işine geldiği gibi konuşan ve sözünü tutmayanlar için kullanılan “بيلة الورشان تاكل رطب المشان / Yaban güvercini bahanesiyle taze hurmaları yiyorsun.”⁶⁰ şeklindeki Arapça secili darbimeselin hikâyesini edebî bir tahlilden sonra şu şekilde aktarır: Zenginlerden biri hurmalığının bekçiliğini kölesine havale eder. Köle, hırslılara ve kuşlara gerek kalmaksızın hurmaları sürekli yemeye başlar. Bir gün bahçeye gelip ağaçları kontrol eden efendi, hurmaları beklediği gibi bulamaz ve köleye “Bunları kim yiyor?” diye azarlar. Bunun üzerine köle, efendisine “Yabancı güvercin yiyor” cevabını verir. Ancak efendi işin aslını anlayarak “بيلة الورشان تاكل رطب المشان / Uzatma! yaban güvercini bahanesiyle taze hurmaları sen yiyorsun.” sözüyle suçunu yüzüne vurur. Böylece söz konusu olay, Arap edebiyatına bir darbimesel olarak yerleşir.

Muallim Nâci'nin doğruluğa vurgu yaptığı başka bir anlatı da Yemen'de geçer. Buradaki kabilelerden birisi olan Uzre'ye mensup Hurâfe adında bir adam, cinlerin kendisini alarak dünyanın her tarafını gezdirdiğini ve maceradan maceraya koştuğunu iddia eder. Güya gezip gördüğü yerleri zamanla anlatması sonucu halktan bir teveccüh görür bunun üzerine akıl dışı ve tabiat üstü garip hikayeler de anlatmaya başlar. Söylediklerinin tamamının yalan olduğu anlaşılmasından sonra hiç kimsenin ona uğramayacağı düşünülürken anlattıklarının tuhaflığı yüzünden yanına çok sayıda masalcının geldiği ve Hurâfe'nin de onlara bu hikayeleri anlattığı görülür. Nitekim apaçık yalan anlamında kullanılmaya başlanan “hurafe” kelimesi ve bunun çoğulu olan “hurafat” buradan gelir ve bu olay, Arap edebiyatına “حديث خرافة / Hurâfe'nin sözü” yani düpedüz yalan anlamında bir darbimesele dönüşür.⁶¹

Arap edebiyatında darbimeseller konusunda oldukça maharetli olduğu görülen Nâci'nin bu anlamda kullanılan iki farklı darbimesele daha yer verdiği dikkat çeker. Bunlardan biri vaktiyle esir alınarak Hindistan'a götürülen ve burada güya gördüğü ve yaşadığı olağanüstü şeyleri anlatan bir bedevi ile ilgilidir. Bedevinin anlattıklarının zamanla yalan ve düzmece olduğu anlaşılır. Böylece Araplar doğru söz söylemeyenler için “أسير الهند / Hint esiri” yani doğruluktan çok uzak anlamında bir darbimesele dönüştürürler. Aynı manada kullanılan ve Muallim'in eserinde yer verdiği başka bir darbimesel de “الشيخ الغريب / Gurbetteki ihtiyar” şeklindedir. Bu, yaşlı insanlarda bilgiçlik özelliği öne çıktığında ve bunların içerisinden özellikle gurbette bulunanların oradaki yaşantılarına ve gördüklerine dair birtakım olayları abartıyla aktarmaları üzerine oluşan bir darbimeseldir.⁶²

⁵⁹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 143.

⁶⁰ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 224.

⁶¹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 307.

⁶² Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 308.

Görüldüğü üzere Muallim Nâci, eserinde farklı anlatımlarla doğruluk-dürüstlük temasını öne çıkarmaya çalışır. Nâci, darbimeselleri kaleme alırken tarihî şahsiyetler ve olaylardan beslenir. Nitekim bu temada da söz konusu edebî şahsiyetini ortaya koyar.

2.4. Erdem

Muallim Nâci'nin eserinde yumuşak başlılık, sakinlik ve vakur olma gibi içeriklere sahip darbimeseller erdem başlığında ele alınmaktadır. Nitekim Nâci, yumuşak başlılığı ve kibar tavırlarıyla nam salan Ebû Bahr Sahr b. Kays'ın darbimesele dönüşmüş hikayesini şu şekilde aktarır: Kays, doğuştan ayaklarında bir çarpıklık olduğundan kendisine bu manaya gelen “أحنف / çarpık” bacaklı lakabı takılır. Onun annesi kendisiyle çocukluğundan itibaren yakından ilgilenir, Arap şairlerinden şiirler okuyarak raks ettirir. Oğlunun dansı çok hoşuna gittiğinden şöyle bir beyit söyler:

والله لو لا حنف في رجله
ما كان في قتيانكم مثله

Vallahi şayet bacaklarında çarpıklık olmasaydı,
Çocuklarınızın içerisinde eşi benzeri olmazdı.

Nitekim Ahnef büyüdüğünde güzel ahlaktan dolayı herkese örnek olur. Özellikle onun akılcı ve naif davranışları sayesinde Araplar içerisinde de nüfuzu artar bu o kadar belirleyici olur ki kabileler arasındaki savaşları dahi bir sözüyle bitirecek kadar bir itibar kazanır. Ahnef, tek başına dolaştığı bir gün karşısına çıkan ve kendisine hakaret ederek onu takip eden bir Arap'a, kabilesinden bazılarını yaklaştırmadan dolayı şöyle seslenir: “Biraz daha ilerlediğimizde bazı dostlarıma tesadüf edeceğiz, küfürlerinin kalanını onların yanında yapacak olursan seni rahatsız ederler bana söyleyeceğin bir şey kaldıysa oraya varmadan söyle de sıkıntı yaşama!” der. İşte bu anlatı Ahnef'in ne kadar naif ve erdem sahibi olduğuna delalettir. Benzer bir olay Muâviye'nin de içinde bulunduğu bir anlatıda yer alır: Ahnef'in sohbet meclisinde bulunduğu bir anda Muâviye kendisine “Ey Ahnef! Ali'yle taraftar ve yardımcı olup Sıffin savaşında benimle savaştığını hatırlıyor musun? dediğinde cevaben “Ey müminlerin emiri! size olan buğzumuzu taşıyan kalpler henüz göğsümüzdedir ve sizinle çarpıştığımız esnada kullandığımız kılıçlar da hâlâ yanımızdadır, huzurunuzda böyle bir söz söylemeye mecbur olduğum için affınızı talep ederim.” der. Bu söze karşılık Muâviye onu affettiğini söyler. Ahnef özelinde daha pek çok tahkiyeye⁶³ yer veren Nâci, Arap edebiyatına “أحلم من أحنف / Ahnef'ten daha hâlim” şeklinde yerleşen darbimeselin kullanım yerleri üzerinde teferruatlı durduğu hemen fark edilebilir.

Muallim Nâci, eserinin başka bir yerinde; kendini beğenmiş, bencil kimselerden herkesin nefret edeceğini ifade eden “ثمرة العجب المقت / Kendini beğenmenin semeresi buğza maruz kalmaktır.” darbimeseline yer verir.⁶⁴ Bu darbimesel, erdem bakımından eksik olan kimselerin huylarını terk etmeleri için kullanılır. Muallim bu darbimeselin tabiîn döneminde yaşayan önemli zahitlerden biri olan İbn Kays'a nispet edildiğini belirtir. Onun tebaasına; kibirli kişiye karşı kibir sergilemenin, münafıklığın belirtisi olduğunu söylediği aktarılır.⁶⁵

Nâci erdem temasını başka bir hikâyede şu şekilde aktarır: Cahiliye emirlerinden Hanâbis b. el-Mukanna koyunlarına sahip çıkması için Külâb b. Fâriğ'i görevlendirir. Bir gün arslan sürüye saldırır ve koyunları kırmaya başlar, Külâb ne yaparsa yapsın arslandan kurtulamaz. O, bağırarak yardım talep eder. Tam bu sırada akrabası Hanâbir ve ahaliden Havbeş imdadına yetişir. Külâb, Hanâbir'in uzak durduğunu buna karşılık Havbeş'in kılıç darbeleriyle arslanı yıktığını görür. Olanlardan çok etkilenen Külâb, Havbeş'i kabilesine götürür, onun kahramanlıklarını anlatır ve akrabası olduğu vefat etmesi durumunda Hanâbir'den ziyade malını

⁶³ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 25-27.

⁶⁴ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 269.

⁶⁵ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 269-270.

Havbeş'e bıraktığını duyurur. Aradan uzun bir zaman geçmeden Külâb hayatını kaybeder ve onun akrabası Hanâbir ile kendisine mirasın bırakıldığını bildiren Havbeş arasında mal kavgası başlar. Olay kadıya taşınır. Hanâbir kendisini Külâb'la olan akrabalıklarından dolayı mirasçı ilan ederken Havbeş de Külâb'ın ilanla kendisine mirasını bıraktığını ve zamanın birinde onun hayatını kurtardığını belirtir. Bunun üzerine kadı, “حميم الرجل وأصله / Adamın samimi dostu aslındandır” yani kişinin samimi dostu imdadına yetişendir diyerek Külâb'ın tüm malını Havbeş'e bırakır.⁶⁶ Bir darbimesele dönüşen kadının sözleri daha çok erdemli davranışlara işaret etmek için kullanılır.

Muallim Nâci'nin sözü edilen temayı öne çıkaran diğer bir anlatımı da şu şekildedir: Himyer krallarından biri yanına büyük bir kalabalığı alarak ava çıkar. O, gezerken rastladığı yüksek bir kayanın üzerine çıkarak etrafı seyretmeye başlar bu sırada sesini çıkarmayarak sakin bir şekilde oturur ve etrafı izler. Yanındakiler de ona sessizce eşlik eder ancak çok geçmeden içlerinden biri “Acaba şurada bir adam boğazlansa kanı nereye kadar fışkırır” diyerek sessizliği bozar bunun üzerine kral “Derhâl şu boşboğaza merak ettiği şeyi gösterin.” diye emreder. Boğazlanan adamın kanı kayadan aşağı akarken kral “رب كلمة تقول لصاحبه دعني / Sahibine beni bırak diyen nice söz vardır.”⁶⁷ ifadesine yer verir. Arap edebiyatında kralın sözünün âlimce fakat fiiliyatının zalimce olduğunu vurgulamak ve erdemine ne denli önemli hususlara sahip olduğunu belirtmek için bu söz, darbimesel olarak kullanılmaya başlanır. Diğer yandan Nâci, bu anlatımla beraber aynı anlamda Türk ve Fars edebiyatlarında kullanılan darbimesellere de yer verir ve sözü edilen darbimesellerin geldiği anlatıları aktarır.⁶⁸

Muallim Nâci, eserinde erdem temasının üzerinde çokça durur.⁶⁹ O, bu temayı farklı anlatımlarla sunar ve bazı yerlerde zıt imgeler kullanmaktan kaçınmaz. Ayrıca Türk ve Fars edebiyatlarında kullanılan darbimesellere de yer verir.

2.5. Din

Din, dinî inancı ne olursa olsun pek çok yazarın tahkiyesinde yer verdiği bir temadır. Dinî kimliği güçlü, tasavvufa eğilimli ve hafız gibi hasletlerle öne çıkan Muallim de söz konusu izleğe yer verir. Nitekim Nâci, Hz. Peygamber'in “Hikmet müminin yitiğidir nerede bulursa alır.” hadisinden iktibas edilen “الحكمة ضالة المؤمن / Hikmet müminin yitiğidir.” şeklinde darbimesele dönüşen anlatıya yer verir.⁷⁰ Muallim burada kullanılan hikmet sözcüğünün mevcudatı bilmek ve hayır işlemek şeklinde tercüme edilen “معرفة الموجودات وفعل الخيرات” tanımından geldiğini aktarır.⁷¹ O, aynı zamanda hikmetin insanlık kanununa uygun olarak maddi ve manevi faydalanılacak şey manasına da geleceğini vurgular. Öte yandan verilen hadis üzerinden kurguyu inşa eden Nâci, şu sözlerle de yer verir: “Elimizde bu hadis-i şerif varken işimize yarayacağından şüphe olunmayan Batı'nın bilim, kültür birikimi ve icraatlarının öğrenilmesinde ve alınmasında tereddütte düşecek olursak garip bir cehalet sergilemiş olmaz mıyız?” ifadesine yer vererek yaşadığı zamanın Batı ve Doğu kimliğine de işaret eder. Nâci, kurgusunun devamında “اطلبوا العلم ولو بالصين / İlim Çin'de de olsa onu talep edin.” hadisine yer verir ve dinin ilmi öne çıkaran özelliği üzerinde durur. Böylece din temasını ilim üzerinden anlatıya katmaya çalışır.

Din mefhumunu bir çerçeve olarak gören Nâci, dine dair melekeleri farklı anlatımlarla sunar. Öyle ki önceki paragrafta işaret edilen din-ilim ilişkisini burada din-dürüstlük şeklinde betimlemeye çalışır. Muttaki, doğru sözlü ve güvenilir kimselerin sözlerini takdir etme makamında ifade edilen “القول ما قالت حذام / Söz, Hazâm'ın dediğidir.”⁷² darbimeseli şöyle bir

⁶⁶ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 296.

⁶⁷ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 249.

⁶⁸ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 252-255.

⁶⁹ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 51-52-394.

⁷⁰ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 23.

⁷¹ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 23.

⁷² Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 107.

anlatıyla aktarılır: Hazâm, kabilesi içerisinde takvası, kararlılığı, dirayeti ve doğru sözüyle ün salan bir kadındır. Bir gün kabilesiyle gece yolculuğu yapmakta olan Hazâm, kervanın geçtiği bir anda bağırtlak kuşlarının uçtuğunu görür ve bunun üzerine şu beyti dile getirir:

ولو لا المزعجات من الأنام
لما ترك القطايب المنام

Uykularından rahatsız eden bir şey olmasaydı,
Kuşlar gece vakti uykularını terk etmezlerdi.

Şiiriyle kervanı uyarmaya çalışan Hazâm'a kulak veren olmaz, yolunda devam eden kervanı ileride haramiler karşılar ve bütün mallar onlar tarafından yağmalanır. Gurup arasında ümitsizlik ve çaresizlik nidaları yükselir ve onlardan birisi kendilerine yaklaşan tehlikeyi ifade etmek üzere bir beyit okur:

إذا قالت حذام فصدقوها
فإن القول ما قالت حذام

Hazâm bir şey söylerse onu tasdik edin,
Muhakkak ki söz Hazâm'ın dediğidir.

Böylece Hazâm'ın inancı ve doğruluğu tasdik edilir ve burada yer verilen cümle Arap edebiyatına bir darbimesel olarak yerleşir. Bu darbimeselin günümüze kadar gelen tarihî seyir içerisinde Hazâm'ın doğruluğuna ve muttakiliğine atfen “أحزم من حذام / Hazâm'dan daha isabetli” veya “أصدق من حذام / Hazâm'dan daha doğru” şeklinde yeni formatlarla kullanıldığı da gözden kaçmaz.

Muallim Nâci'nin Allah'tan korkmadan yalan söylendiğinde kullanılan “أكذب من أخيد / Erkenden yola çıkandan daha yalancı” darbimeselinin hikayesine yer verir: Bedevinin biri sabah erkenden evinden çıkarak yola koyulur çölde biraz ilerlediğinde karşısına silahlı adamlar çıkar ve onu esir alırlar. Bedevi, bu adamların asıl maksatlarının kabilesini soymak olduğunu anlar bunun üzerine “Vallahi ben uzunca bir süredir kavmimle değilim, uzaklardayım, onları bulmak umuduyla kaç gündür yoldayım hatta ölmek için otlarla besleniyorum.” der. Ancak bu söyleme kimse inanmaz ve haramilerden birisi onun karnına kılıcı batırır. Bedevinin midesinden dökülen süt onun aç olmadığına delil olur. Bu durum aynı zamanda onun kavminin kendilerine yakın olduğuna işarettir. Nitekim kabile haramiler tarafından bulunur ve yağmalanır. Bu hadisenin duyulmasından sonra bedevinin yalancılığı da şöhret bulur. Böylece “Sabah erkenden yola çıkan esirden daha yalancı” ifadesi darbimesele dönüşür.⁷³ Nâci'nin eserinde uzunca anlattığı bu anlatının yanı sıra, inançsızlığı ve yalancılığıyla ün salan Müseyleme'nin hikâyesine de geniş bir şekilde yer verir.⁷⁴ Yazar böylece dinî hasletler üzerinden din temasını öne çıkarır.

Muallim Nâci, din temasını işlediği diğer bir tahkiyeyi de şu şekilde aktarır: Adı Himâr b. Müveyli olan Arap'ın birisinin kendi adıyla müsemma bir vadisi vardır. Bu vadiye suyun bol olmasından dolayı her türden meyve ve sebze yetişir. Himâr'ın aynı zamanda on beş tane de oğlu vardır. Araplar arasında varlık nişanesi olan çok oğlan çocuğunun yanı sıra böylesi verimli bir toprağa sahip olmak prestij açısından son derece önemlidir. Himâr bir gün bütün oğullarını yanına alarak vadiye avlanmaya çıkar. Hava aniden bozulur, yağmur yağmaya ve şimşekler çakmaya başlar. İlerleyen süreçte toplu hâlde bulunan Himâr b. Müveyli'nin oğullarına şimşek çakar ve hepsi hayatını kaybeder. Bu elim olaydan dolayı Müslüman olmasına rağmen Himâr b. Müveyli, “Bir tanesini bile bırakmadan bütün oğullarımı benden alan Allah'a iman etmeyeceğim” diyerek küfrünü ilan eder. Bunun üzerine Himâr b. Müveyli, Allah'ın gazabına uğrar, vadisindeki sular çekilmeye ve vadisi kurumaya başlar, sonuçta yeşillik namına bir şey

⁷³ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 114.

⁷⁴ Muallim Nâci, *Sânihatü'l-'Arab*, 115-116.

kalmaz. İşte bu olay, Arap edebiyatına “أكفر من حمار / Himâr'dan daha kafir.”⁷⁵ şeklinde dillendirilen bir darbimesele dönüşür.

Görüldüğü üzere Muallim Nâci farklı dinî hasletler ve anlatımlar üzerinden din temasını vurgular. Nâci'nin din teması özelinde vurguladığı iyilik⁷⁶, adalet⁷⁷, ahlâk⁷⁸ gibi hususları öne çıkardığı dikkat çeker.

2.6. Zulüm

Muallim Nâci'nin, *Sânihâtü'l-'Arab*'da öne çıkardığı temalardan bir tanesi de zulümdür. Tarih boyunca pek çok yazarın üzerinde durduğu konu ve temalardan olan zulüm, Araplardaki yaşam koşullarından dolayı öne çıkar. Güçlünün, güçsüze karşı ortaya koyduğu olumsuz davranış şeklinde betimlenebilecek zulüm temasını Nâci de ustaca işler. Nitekim onun bu izlek dâhilinde klasik Arap anlatısından aktardığı olay şu şekildedir: Vaktiyle Lût kavminin yaşamını sürdürdüğü Sezûm'da son derece zalim bir kadı yaşar. Bir gün kadının huzuruna iki adam gelir. Adamlardan biri diğerinden bin dirhem alacağı olduğunu iddia eder. Diğeri ise borcunu kabul etmekle beraber “Kadı efendi, anlaşmamız gereği bu adam bin dirhemi benden beş sene sonra alacak. O kadar zaman geçtikten sonra kendisini nerede bulup da borcumu verebilirim? Lütfen onu hapsediniz de hakkı olan alacağını getirdiğimde kendisini kolayca bularak borcumu ödeyebileyim.” der. Bu söz üzerine kadı efendi alacağı olan kişiyi beş yıl hapse mahkûm eder. Bu hadise Arap edebiyatına “أجور من قاضى سذوم / Sezûm kadısından daha zalim” şeklinde yer bulan bir darbimesele dönüşür.⁷⁹

Muallim Kur'an-ı Kerim'den iktibas edilen zulüm temalı başka bir darbimeseli de “إنك لا إنك من الشوك العنب / Dikenden üzüm devşiremezsin” şeklinde aktarır. Söz konusu darbimesel “iyilik ederseniz kendi nefsinize etmiş olursunuz meali hükmünce zulmettiğin takdirde karşılığında göreceğin şey ancak zulümdür”⁸⁰ ayetinden gelir. Muallim Nâci, burada da Fars edebiyatında zulüm temalı şiir ve hikâyeler üzerinde durur.⁸¹

Nâci'nin bu tema üzerinden inşa ettiği diğer bir tahkiye ise Timurlenk (ö. 1405) tarafından Bağdat'ın işgal edilmesi üzerine oluşan bir darbimeseldir. Timurlenk Halep ve Bağdat'ı işgal ettiğinde eline kılıç alabilecek çoğu insanı katleder; kadın ve çocuklara da zalimce davranır. Timurlenk aynı zamanda takvalı ve elinden tespihi düşürmez ve yanında da çok sayıda din âlimini barındırır. Timurlenk, çoğu zaman sesli zikir çeker ve yanındakilerin de buna uymalarını talep eder. Sözü edilen durumdan dolayı “فم يسبح ويد تذبج / Ağzı tesbih çekiyor, el ise boğazlıyor.” şeklinde Arap edebiyatına iren darbimesel, dinî kimliği olan aynı zamanda zalimliğiyle öne çıkan şahıslar için kullanılır.

Muallim Nâci, Arapların yaşantılarına dair anlatım türlerinde karşılaştığımız çeşitli temaları geçmişe dair birtakım tahkiyelerle aktarır. Yazar, tarihî unsurları barındıran darbimeseli işlerken ilk önce cümle ve kelime tahlilleri yapar. Bu durum daha önce de belirtildiği üzere Muallim'in yazarlık maharetleri arasındadır. O, daha sonra döneminin diliyle darbimeseli sunar. Muallim, tahkiyesinde yer verdiği darbimeselin Türk ve Fars edebiyatlarındaki benzer kullanımına da alan açar.

Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*'ında burada yer verilen temaların yanı sıra inancı ve yazarlık yönelimi gereği dostluk⁸², cimrilik⁸³, cesaret⁸⁴ ve sağduyu⁸⁵ gibi temaları da işler.

⁷⁵ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 118-119.

⁷⁶ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 15-377.

⁷⁷ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 40.

⁷⁸ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 270.

⁷⁹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 18-20.

⁸⁰ İsrâ 17/7.

⁸¹ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 157-158.

⁸² Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 331-437.

⁸³ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 163-214-219.

Elbette ki daha önce üç yüz kadar olduğu belirtilen söz konusu darbimeseller tema veya konu özelinde bir tasnife tabi değildir ancak yapılan analiz sonucu; Muallim Nâci'nin, bu temaları özellikle inancı çerçevesinde derlediği görülür ve darbimesellerin dönemin ilmî dil ve ruhuna uygun olarak Osmanlıca yazıldığı dikkat çeker.

Sonuç

Muallim Nâci, Tanzimat edebiyatının önemli isimlerinden biridir. O, kırk yıllık kısa ömrüne rağmen, geniş bir eser yelpazesıyla dikkat çeker. Nâci, hayatının kısa süresine elliden fazla eser, onlarca makale, gazete ve dergi yazısı sığdırır. Onun eserlerinin farklı konu ve türlerde olması dikkat çeker; Nâci, şiir, roman, tiyatro, hatıra, deneme, mektup, eleştiri, belagat, edebiyat tarihi, sözlük, gramer, tarih, kültür, eğitim ve pedagoji gibi farklı alanlardaki eserleriyle temayüz eder. Muallim Nâci, divan edebiyatı geleneğini devam ettirenlerce önder kabul edilse de onun, bu edebî anlayışı savunanlardan daha farklı bir tarza sahip olduğu görülür.

Nâci, iyi derecede Arapça ve Farsça bilir. Onun bu meziyeti söz konusu dillerle yazılan edebiyatın nüvelerine vâkıf olmasına vesile olur. Yazar aynı zamanda iyi bir hattattır. Hulûsî mahlasıyla sülûs levhalar yazan Nâci “Hattat Hoca” lakabıyla da ün salar. Nâci, Türkçeye yaptığı hizmetlerden dolayı da ödül alır. *Mürüvvet* gazetesinde başmakale yazan Nâci'nin, burada kaleme aldığı “Gazi Ertuğrul Bey” başlıklı manzumesi II. Abdülhamid'in takdirini kazanır ve kendisine Osmanlı tarihini yazma görevi verilir. Bundan dolayı Nâci'ye rütbe, nişan ve maaş bağlandığı dikkat çeker. Nâci'nin dilde birlik, sadelik ve orijinallik oluşturulmasına dair çalışmalarının başında geldiği görülen “Cemiyet-i Edebiye” 1932 yılında Türk Dil Kurumunun Atatürk eliyle kurulmasına ilham verdiği dikkat çeker.

Muallim Nâci'nin eserlerini yazarken Arap diline, edibine, edebiyatına ve sözlükçülüğüne başvurduğu görülürken onun bu konulara dair derin bilgisi de dikkat çeker. Yazarın, sözü edilen hususlarda çok sayıda eser telif ettiği de aşikârdır. Bunların içerisinde Nâci'nin de harika diye tanımladığı Arapça darbimesellerin yer aldığı *Sânihâtü'l-'Arab*, muhtevasıyla temayüz eder. Nâci'nin eserinde yer verdiği darbimeselleri gelişigüzel yazmadığı bunu harf terkibine göre işlediği fark edilir. Aynı zamanda darbimeselleri oluşturan tahkiyenin orijinal bir dille aktarıldığı da dikkat çeker. *Sânihâtü'l-'Arab*'da darbimeselin ilk olduğu yer, zaman ve kurgusu aktarılır. Nâci'nin, eserinde dinî inancıyla uyumlu temaları alarak bu minvalde değerlendirilecek çok sayıda ana ve tali temayı işlediği anlaşılmaktadır. Bunlarla birlikte yazar, bahse konu eserde, Türk ve Fars edebiyatlarında kullanılan darbimesellere de yer vererek zengin bir edebî muhteva ortaya koyar.

Arap dilinden tercüme ve uyarlama şeklinde çok sayıda eseri Türkçeye kazandıran Nâci'nin eserlerinin değerlendirilmesinin ilim dünyası açısından kıymetli olacağı ve bu çalışmanın da yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aycan, İrfan. “Haccâc B. Yûsuf es-Sekâfi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Bozdağ, Erdal. *Muallim Naci'nin Düşünce Dünyası ve Tanzimat Yenileşmesindeki Yeri*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi 'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Çeleğin, Nuriye. *Muallim Naci hayatı-eserleri-edebî kişiliği ve Sanihatü'l-Arab*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

⁸⁴ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 68-140.

⁸⁵ Muallim Nâci, *Sânihâtü'l-'Arab*, 7-254-267.

- Deligönül, Mehmet. "Müstezat". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 20 (01 Ocak 1973), 93-102.
- Demir, Hiclâl. "Muallim Naci: Eski Mi, Yeni Mi?" *Türkbilig / Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 11/19 (01 Haziran 2010), 176-185.
- Durmuş, İsmail. "Müberred". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 31/430-433. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Efendioğlu, Mehmet. "Saîd b. Cübeyr". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 35/552-554. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Işık, İhsan. *Yazarlar Sözlüğü*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Kaçar, İzzet. *Bütün Yönleriyle Muallim Nâci*. ed. Gülçin Yahya Kaçar. Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.
- Kaçar, İzzet. *Muallim Nâci Nesirlerinden Seçme Örnekler (Kelime ve Terkip Açıklamalı)*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2022.
- Karabulut, Mustafa - Yıldırım, Ahmet. "Muallim Naci'nin Şiirlerinde Dini Algı ve Metafizik Bakış". *Turkish Academic Studies - TURAS* 2/2 (30 Haziran 2021), 16-29.
- Kılıç, Hulusi. "el-Kâmûsü'l-Muhît". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Nâci, Muallim. *Emsâl-i Ali Kerremallahu Vecheh*. İstanbul: Matbaa-ı Ebû Ziyâ, 2. Basım, 1891.
- Nâci, Muallim. *Hikmetü'r-Rifâi*. İstanbul, 1887.
- Nâci, Muallim. *İ'câz-ı Kur'ân*. İstanbul: Matbaa-ı Ebû'z-Zîyâ, 1884.
- Nâci, Muallim. *Sânihâtü'l-'Arab*. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1886.
- Özalp, Ömer Hakan. *Arap Edebiyatında Deyimler ve Atasözleri Sânihâtü'l-'Arab Muallim Nâci*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınevi, 2002.
- Öztürk, Şeyda. "Muallim Nâci'nin Dünyasında Tasavvuf". *Sufiyye* 10 (Haziran 2021), 203-237. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.958937>
- Saraç, M.A. Yekta. "Şiir Tenkidine Dair Bir Örnek -Muallim Naci ve Muallim-". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 29 (31 Temmuz 2012), 245-261.
- Somuncu ve diğerleri, Selim. *Tanzimat Edebiyatı: Şiir-Roman*. ed. Özcan Bayrak. İstanbul: Kesit Yayınları, 1. baskı., 2014.
- Tanrıpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 9. Basım, 2001.
- Tarakçı, Celal. "Muallim Naci Efendi'nin Dil Harkındaki Görüşleri". *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 1/1 (27 Kasım 2014), 67-75.
- Taşkesenlioğlu, Lokman. "Muallim Naci'nin Mecmua-ı Muallim'deki Eski Türk Edebiyatı ile İlgili Yazı ve Görüşleri". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 7/04 (15 Şubat 2016), 57-66.
- Toprak, Sefa. "Şöyle Böyle Mektupları Işığında Muallim Naci ve Şeyh Vasfi". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (21 Mart 2021), 381-394. <https://doi.org/10.29000/rumelide.886075>
- Uçman, Abdullah. "Muallim Nâci". *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 30/313-316. TDV Yayınları, 2020.
- Yüksel, Süheyla. "Muallim Naci'nin Bilinmeyen İki Müstearı: 'Muhammedî' ve 'Yeni Şair'". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 45/1 (29 Haziran 2021), 289-300.